

NİZAMÜLMÜLK'ÜN TÜRK-İSLAM YÖNETİM GELENEĞİNE YAPTIĞI KATKILAR

Doç. Dr. Ahmet TUNÇ¹ & Merve ÇARKIT²

ÖZ

Nizamülmülk, vezirlik yaptığı 30 yıl boyunca, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurumlarını, kendi yönetim anlayışına uygun olarak yeniden yapılandırmıştır. Bu süreçte devlet yönetimine yönelik fikirleri, karşılaşılan sorunları iyi analiz edebilmesi, makul ve gerçekçi çözümler üretebilmesi ile hem devletin hem kendi makamının gücünü beslemiştir. Böylece hem başarılı bir devlet adamı hem de fikir adamı olmasıyla Büyük Selçuklu Devleti, onun yönetimi altında, önemli başarılar kazanmış ve yükseliş dönemini yaşamıştır. Onun görev süresi boyunca devlet yönetiminde sahip olduğu ayrıcalıklar dikkate alındığında, yalnızca bu olgu bile Nizamülmülk'ün bir devlet adamı olarak önemini ortaya koymaktadır. Bu önem ışığında hazırlanan bu çalışma, Nizamülmülk'ün yönetim alanında yaptığı düzenlemelerin onun yönetim anlayışının temeli olarak belirlenmiş din, adalet, düzen ve liyakat ilkeleri çerçevesinde oluştuğu iddiasındadır. Bilgilerin hazırlanması aşamasında nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılmış ve uygun literatür taraması sonucu elde edilen bilgiler ışığında sonuca ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nizamülmülk, Siyasetname, Yönetim, Kamu Yönetimi.

JEL Kodu: B31

NİZAMÜLMÜLK'S CONTRIBUTIONS TO TURKISH-ISLAMIC ADMINISTRATION TRADITION

ABSTRACT

Nizamülmülk, while he is wazir along 30 years, restructured again the institutions of State of Grand Seljuk's sternly on his own management understanding. Thanks to his ideas oriented at management, the ability of analyzing the problems encountered, with the generating reasonable and realistic in this process, he feeded that both state and the chair that he has ownself. Thus the Grand Seljuk State beneath management of him, has gained important successes and lived era of rise. When considered the privileges he has in state administration during his tenure, not only this fact, but also Nizamülmülk, is a manifestation of importance as a statesman. This study, prepared in this light of importance, claims that the regulations made by Nizamülmülk in the field of administration are in the

1- Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İİBF, Siyaset Bilimi ve Ulus. İliş., ahmetmalatyatunc@gmail.com ,
Orcid No: 0000-0003-0106-2599

2- Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. İİBF, Siyaset Bilimi ve Ulus. İliş., mervecarkit@gmail.com

framework of the principles of religion, justice, order and merit determined as the basis of his management concept. Qualitative research methods have been utilized in the preparation of the information, and the result of searching the appropriate literature has been reached as a result of the information obtained.

Key Words: Nizam-al Mulk, The Book of Government, Administration, Public Administration

JEL Code: B31

1. GİRİŞ

Yönetim alanındaki etkinliği ile sadece Büyük Selçuklu Devleti'nin değil, Türk devlet yapılanmasına da büyük katkılar sağlayan ünlü devlet adamı Nizamülmülk, yeteneği ve başarıları sayesinde, görev süresi boyunca kendisinden önceki hiçbir vezirin sahip olmadığı kadar güçlü bir iktidara sahip olmuştur (Tetley, 2009: 14). Bu iktidar Nizamülmülk'ü yetenekli bir yönetici, başarılı bir asker, yazdığı eserle çağına ışık tutmakla kalmayıp geleceği de aydınlatan bir yazar ve vezirlik yaptığı süre boyunca kimsenin karşı karşıya kalmak istemeyeceği bir rakip yapmıştır (Schultz, 2004: 511). Nizamülmülk'ün devlet yönetimi üzerindeki bu etkisi, yönetim bilimine ait fikirlerinin ve bu fikirlerin etkisi ile hayata geçirdiği yeniliklerin anlaşılmasının önemini ortaya çıkarmaktadır.

Yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal özellikleri, aldığı eğitimler ve henüz vezir olmadan önce devlet yönetimine dair edindiği tecrübeler Nizamülmülk'ün yönetim alanındaki fikirlerinin temeli olmuştur. Bununla birlikte Nizamülmülk, vezirlik yaptığı 30 yıl boyunca, yükseliş dönemini yaşayan Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdardan sonraki en güçlü adamı olmuş, hatta bazı dönemlerde, özellikle Melikşah yönetiminin ilk yıllarında, hükümdarlık makamının bile önüne geçmiştir (Tetley, 2009: 20). Onun böylesine güçlü bir makama sahip olması, yetenekleri ve daha önce edindiği tecrübeler ile birleşince Nizamülmülk'ü günümüzde yönetim alanında başvurulan ünlü fikir ve devlet adamı yapmaktadır.

Çalışmada, Nizamülmülk'ün ünlü eseri Siyasetname'de Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetim alanında aksayan yönlerini düzeltmek ve başarılarını devam ettirebilmek için verdiği tavsiyeler ışığında onun devlet yönetiminde başarı elde edilebilmesi için üzerinde özellikle durduğu dört ilke belirlenmiştir. Bu minvalde çalışma, Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temellerini oluşturan, din, adalet, düzen ve liyakat ilkelerinin, onun askeri ikta sistemi, nizamiye medreseleri gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısına kattığı yenilikleri şekillendiren

temel unsur olarak ortaya çıktığı iddiasındadır. Bu bağlamda çalışmanın temel motivasyonunu, Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temelleri çerçevesinde yönetim bilimine katkılarını değerlendirmek oluşturmuştur. Bu amacı gerçekleştirebilmek için çalışma üç temel bölümde hazırlanmış ve öncelikle Nizamülmülk'ün yaşamı ve karakteri incelenerek konu ile ilgili bilgilerin anlaşılması adına bir ön adım oluşturulmuştur. İkinci bölümde Nizamülmülk'ün yönetim alanındaki ideallerinin yer aldığı eseri Siyasetname ve bu eserin ışığında hazırlanan yönetim fikirlerinin temelleri olarak belirlenen din, adalet, düzen ve liyakat ilkeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Son bölümde Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının ışığında yönetim bilimine katkıları değerlendirilmiştir.

2. NİZAMÜLMÜLK'ÜN YAŞAMI VE KARAKTERİ

Toplumsal bir varlık olan insanın toplumu oluşturan sistemlerden bağımsız olarak düşünülmesi indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu bağlamda yaşanan dönemin ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel, dini özellikleri insanların düşünce dünyalarında ve kişiliklerinin oluşmasında önemli izler bıraktığı kanıksanmış bir gerçekliktir. Yaşadığı dönemin büyük devlet adamlarından biri olan Nizamülmülk'ün de yönetim alanında elde büyük başarılarının arkasında bu dönemin özelliklerinin etkisi net bir şekilde görülmektedir (Akçakaya, 2016: 57-58). Bu sebeple Nizamülmülk'ün yönetim anlayışını ve yönetim bilimine katkılarını değerlendirmeden önce yaşadığı dönemin ve hayatının anlaşılması önemli bir ön adım olmaktadır.

Nizamülmülk olarak bilinen Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Türk-İslam dünyasının önemli devlet adamının asıl adı Hasan bin Ali bin İshak et-Tûsî'dir (Çetin, 2015: 120). Hicri takvime göre; 21 Zilkade 408 tarihinde, (Miladi takvimde karşılığı; 10 Nisan 1018) Horasan'ın Tus şehrine bağlı Radkan köyünde dünyaya gelmiştir. Babası, Ali Bin İshak, Gazneliler'in Tus amili ve Nukan kasabasının dihkani, varlıklı bir kişidir. Annesi ise Nizamülmülk henüz bebekken vefat etmiştir. Nizamülmülk'ün başarılarının temelleri olan iyi bir eğitim geçmişi bulunmaktadır. Dönemin şartlarına göre iyi eğitim almak her çocuğun sahip olabileceği bir fırsat değildi ancak Nizamülmülk'ün babası onun çocukluk dönemlerinde eğitimi ile çok yakından ilgilenmiş ve iyi bir eğitim almasına yardımcı olmuştur (Özaydın, 2007: 194).

Nizamülmülk'ün yaşamı, İslam medeniyetinin, en gelişmiş ve dünya sistemine hâkim medeniyet olduğu bir döneme denk gelmektedir. Bu dönemde, bilgi üretimi, düşünce oluşumu, olay incelemeleri ve eğitim İslam'daki tevhit düşüncesi

ekseninde şekillenmiştir. Nizamülmülk de bu anlayış çerçevesinde eğitim görmüş ve fikirleri ile karakteri üzerinde bu eğitimin etkisi derin bir şekilde hissedildiği anlaşılmaktadır (Akçakaya, 2016: 58). Bu doğrultuda Nizamülmülk, Kur'an-ı Kerim'i ezberledikten sonra Halep'te Ebü'l-Feth Abdullah b. İsmail el-Halebi'den, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişabur'da Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyri'den, Bağdat'ta Ebü'l-Hattab b. Batr'dan hadis eğitimleri almış ve Ebu Abdullah b. Muhammed et-Tusi, Ebu Bekir Muhammed b. Yahya el-Müzekki, Abdülkerim el-Kuşeyri gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir (Özaydın, 2007: 194). Aldığı bu eğitimler ve bunun etkisi ile ortaya çıkan devlet yönetimindeki başarıları, Hasan bin Ali bin İshak et-Tûsî'yi Nizamülmülk yapan başarılarının arkasındaki emeği gösterir niteliktedir.

Nizamülmülk, onu döneminin benzersiz devlet adamlarından birisi yapan yönetim alanındaki tecrübelerini ilk olarak Gazneliler'in yönetimi altında edinmeye başlamıştır (Çetin, 2015: 120). Ancak 1040 yılında Gazneliler ve Selçuklu arasında yapılan Dandanakan Savaşı sonrasında, babası ile birlikte ilk olarak doğduğu yer olan Tus'tan Gazne'ye geçmişler ve savaş sonrası Horasan Selçuklu yönetimine geçince Selçuklu Devleti'ne hizmet etmeye başlamışlardır (Akçakaya, 2016: 59). Bu tarihten itibaren Nizamülmülk'ün kariyer hayatında yükselişlerinin ve başarılarının yaşandığı, ölümüne kadar süren uzun bir döneme girilmiştir.

Nizamülmülk, Selçuklu yönetimi altındayken ilk kez Çağrı Bey'in güvendiği birisi olarak Belh'te valilik görevini icra eden Ebu Ali b. Şadan'ın hizmetinde çalışmıştır. Bu sürede yeteneği ve başarıları sayesinde Ebu Ali'nin güvenini kazanmıştır. Bu vesile ile Ebu Ali b. Şadan ölmeden önce Nizamülmülk'ü o dönemde melik olan Alparslan'a tavsiye etmiş ve Nizamülmülk Alparslan'a henüz melik iken, vezir olarak hizmet etmeye başlamıştır (Sevim, 1989: 40).

Nizamülmülk'ün Selçuklu Devleti'nin veziri olarak görev yapmaya başlaması ise devletin Alparslan'ın yönetimine geçmesi ile birlikte olmuştur (Piyadeoğlu, 2012: 136). Ancak Melik Alparslan'ın devletin yönetimine geçmesi sancılı bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Çünkü dönemin hükümdarı Tuğrul Bey kendisinden sonra Selçuklu Devleti'nin yönetimini devredebileceği bir çocuğa sahip değildi. Bu sebeple kendisinden sonra yönetim kardeşi Çağrı Bey'in çocuklarından birisine kalması gerekmiştir. Ancak Tuğrul Bey, hükümdarlık için kararını vermiş ve kendisinden sonra Süleyman'ın başa gelmesini istemiştir. Bunun üzerine Çağrı Bey'in diğer oğulları, Alparslan ve Arslan Yabgu, Süleyman'ın sultanlığını reddetmişlerdir. Bu dönemde yoğun bir iktidar mücadelesi yaşanmış ve yaşanan hadiseler 1064 yılında Alparslan'ın sultan olması ile sonuçlanmıştır (Merçil,

1991: 51-52). Böylesine sancılı geçen bir sürecin Alparslan'ın sultan olması ile sonuçlanmasının hemen ardından Nizamülmülk, 32 yıl sürecek olan vezirlik görevine başlamış ve bu dönemde kendisine Halife Kaim bin-Emrillah tarafından “Nizamülmülk” ve “ Kıvamu'd-devle” lakapları verilmiştir (Akçakaya, 2016: 59). Sultan Alp Arslan, yaşanan iktidar mücadelesi sırasında çok büyük destek ve yardım aldığı Nizamülmülk'e vezirlik görevinde çok geniş yetkiler vererek, onun bilgisi, tecrübesi ve yeteneği çerçevesinde Selçuklu devlet teşkilatını kurmasına imkân tanımıştır (Çetin, 2015: 102).

Hükümdarlığı sırasında büyük savaşlar veren ve hepsini kazanan Sultan Alparslan, yönetimin başına gelmesinden henüz 9 yıl sonra, 24 Kasım 1072 yılında, Yusuf el-Harezmi adında mahalli kale kumandanı tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Bunun üzerine genç olmasına rağmen yönetim alanındaki yeteneklerinden dolayı daha önce veliaht tayin ettiği oğlu Melikşah tahta gelmiş ancak amcası ve Kirman meliki Kavurd, Melikşah'ı tanımamıştır. Bu isyan üzerine Hemedan civarında taraflar arasında savaş meydana gelmiştir. Bu savaşta Nizamülmülk, savaşın yönetiminde oldukça başarılı olmuş ve savaşın kazanılmasında önemli rol oynamıştır (Merçil, 1991: 55). Bu başarısından dolayı Nizamülmülk, Sultan Melikşah tarafından tekrar vezirlik görevine getirilmiştir (Çetin, 2015: 114). Alparslan döneminde de devlet yönetiminde oldukça etkin olan Nizamülmülk, Sultan Melikşah'ın hükümdarlığı döneminde ise onu büyük bir devlet adımı yapacak çok daha geniş yetkiler elde etmiştir.

Melikşah'ın yönetime gelmesi ile birlikte, Büyük Selçuklu Devleti'nin Altın Çağı olarak bilinen dönem başlamış ve devlet bütün İslam dünyasını içine alacak biçimde en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Kabaklı, 2006: 49). Bu başarının arkasında elbette Nizamülmülk'ün rolü oldukça büyüktür. Çünkü ülke resmi anlamda Sultan Melikşah'ın yönetiminde olması ile birlikte gerçekte Nizamülmülk'ün verilen kararlarda ve uygulanan politikalarda etkin olduğu bilinen bir gerçektir (Sevim, 1989: 41). Onun yönetim üzerindeki tesiri o kadar çoktu ki Sultan Melikşah'ın yönetim dönemi için referans oluşturulabilecek birçok tarih kitabında, dönemin hükümdarı ile eşdeğer derecede, Nizamülmülk'ün de ağırlığı hissedilmektedir. Bununla birlikte bu dönemde Nizamülmülk'ün yönetim alanındaki etkinliğini ortaya koyabilmek için Cahen (1994: 62), Nizamülmülk'süz Melikşah'ın devleti nasıl yöneteceği belirsiz bir konu olarak kaldığının altını çizmiştir ve bu belirsizliğin nedenlerinden birisini Nizamülmülk'ün gücü olduğu kadar, Nizamülmülk öldükten bir ay sonra Melikşah'ın da ölmesi olarak belirtmiştir.

Yaşamının son zamanlarında ise Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün güçleri imparatorluğun başarıları ile doğru oranda yükselmiştir. Bu ise yönetim alanında

iki başlı bir yapı görüntüsüne sebep olmuştur. Ancak bu iki başlı yapı çok geçmeden devlet yönetiminde bir bütün haline gelen Sultan Melikşah ile Nizamülmülk'ün aralarını açabilecek kadar önemli bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunları ortaya çıkaran en önemli neden devlet yönetiminde görev alan diğer kişilerin kıskançlık veya iktidar hırsı olarak altının doldurulabileceği nedenlerden dolayı Nizamülmülk'ü Melikşah'ın gözünden düşürmeye çalışmaları olmuştur (Turan, 1965: 156). Bu çabalar sonucunda bu iki büyük devlet adamının araları açılmış ve hayatlarının son günlerine kadar gergin ilişkiler yürütmüşlerdir.

Vezirlik dönemi boyunca büyük başarılar elde eden ve yönetim alanında yaptığı yeniliklerle sadece Selçuklunun değil ondan sonraki diğer Türk devletlerinin de sistemlerinin temellerini atan Nizamülmülk, 1092 yılında yaptığı bir gezi sırasında, vefat etmiştir. Bu tarihte Sultan Melikşah Bağdat'a bir yolculuk düzenlemiştir. Nizamülmülk'te Melikşah'tan hemen sonra Bağdat'a yola çıkmış ancak bu onun son yolculuğu olmuştur. Ölümü soru sorma maksadıyla yanına gelen bir Bâtını üyesinin, bıçakla saldırısı sonucunda gerçekleşmiştir (Turan, 1965: 158-159). Böylesine büyük bir devlet adamının ölümü, toplumda ve yönetimde çok büyük yankı uyandırmış ve büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır. Bununla birlikte Nizamülmülk'ün öldürülmesinin ardında birçok neden ortaya konmaktadır. Örneğin Nizamülmülk'ün ölümü Büyük Selçuklu Devleti'ne uzun yıllar vezirlik yapmasının sonucu olarak güçlü bir konumda bulunması, mevcut iktidarına yönelik her türlü eylemi etkisiz hale getirebilmesi, devlet yönetiminin önemli kademelerine ailesinden kimseleri yerleştirerek nüfuzunu kuvvetlendirmesi, ona karşı içeride düşmanların artmasına yorumlanmaktadır (Kafesoğlu, , 177-178).

Nizamülmülk'ün ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nde bozulmaların baş gösterdiği bir döneme girilmiştir. Nizamülmülk'ün ölümünün ardından bir ay kadar kısa bir süre sonra Sultan Melikşah da ölmüş, Büyük Selçuklu Devleti'ni taht kavgaları ve güç mücadeleleri arasında kalmıştır (Çetin, 2015: 123). Bu ise Büyük Selçuklu Devleti'nin yükselişten çöküşe doğru gitmeye başlamasına neden olmuş ve taht kavgalarının son bulmaması sonucunda Büyük Selçuklu Devleti parçalanmış, Anadolu'da Atabeylikler dönemi başlamıştır (Kafesoğlu, 2008: 117).

Devlet yönetiminde bozulma sinyallerinin Nizamülmülk'ün ölümünün ardından gelmeye başlaması sebebiyle, bu dönemde Selçuklu Devleti'nin mevcut gücünün yavaş yavaş gerilemesi Nizamülmülk'ün ölümü ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu ilişkiyi haklı kılan en önemli sebep; ölümü ile birlikte Nizamülmülk'ün devletin yapıları ve yönetiminde oluşturmaya çalıştığı düzen ve istikrar unutulmaya başlanmasıdır (Sevim, 1989: 42). Bu minvalde Nizamülmülk'ün ölümünden

sonra onun gibi güçlü ve dengeleyebilme kabiliyetine sahip bir vezirin olmayışı devletin dağılma sürecine girmesinin nedenleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur (Çetin, 2015: 123).

Gerek Selçuklu gerekse de “Türk Yönetim Tarihi” açısından önemli bir değer olan Nizamülmülk, önce Alparslan’ın daha sonra oğlu Melikşah’ın emri altında toplamda 30 yıl vezirlik yapmış ve bu süreç içerisinde devlet yönetimi ile ilgili fikirlerini hayata geçirecek uzun bir süreyi ve gücü elde edebilmiştir (Ayar, 2009: vii). Yani bu fırsat onu günümüze kadar taşıyan önemli fikirlerini olgunlaştırmıştır. Bununla birlikte Nizamülmülk’ün devlet yönetiminde etkin bir rol oynaması Sultan Alparslan ve ondan sonra gelen oğlu Melikşah’ın devlet yönetimindeki yüklerini azaltmış, askeri meselelere ağırlık vermelerine yardımcı olmuştur (Çetin, 2015: 102). Böylece ülkenin sınırları ve gücü dışarıda hızlı bir şekilde artarken, sınırlar içerisinde de Nizamülmülk’ün vezirlik yaptığı 30 yıl boyunca, yaşam düzene girmiş, divanların yapıları toparlanmış, ticaret artmış, eğitim ve din alanlarında önemli çalışmalar yürütülmüştür. Bütün bu gelişmeler, Nizamülmülk’ün, yetkililerin en yetkilisi, yöneticilerin en adaletlisi olarak tanınmasına yardımcı olmuştur (Sevim, 1989: 41).

Son olarak, Nizamülmülk’ün hayatında ilim oldukça önemli bir yer taşımaktadır. Hayatı boyunca ilim sahibi kişilere büyük bir saygı duymuş ve onlarla sohbetlerini aksatmamaya önem göstermiştir. Meclisinde bu kişilerin varlığına dikkat etmiş ve onları desteklemek adına layık oldukları biçimde hediye veya gelir getiren bir şeyler vermiştir (Sevim, 1989: 47). Onun bu teşviki ile kendi döneminde Büyük Selçuklu Devleti’nde ilim ve fikir hayatı önemli gelişmeler göstermiştir. Birçok eser bu dönemde kaleme alınmış ve dini ve ilim alanındaki bu gelişim elbette devletin gelişimini de olumlu etkilemiştir (Kafesoğlu, 1973: 130).

3. NİZAMÜLMÜLK'ÜN YÖNETİM ANLAYAŞININ TEMELLERİ VE ÜNLÜ ESERİ SİYASETNAME

Nizamülmülk’ün yönetimi üzerine var olan fikirleri önemli ölçüde kişiliğinin ve deneyimlerinin yansımalarından oluşmakla birlikte, onun yönetim anlayışında böylesine hâkim olan kişiliği üzerinde çocukluğunda aldığı dini eğitimin de etkisi kuvvetlidir. Nizamülmülk bu eğitimler sonucunda, dindar ve adaletli bir yönetici olarak tanınmıştır (Akçakaya, 2016: 60). Bununla birlikte yaşadığı dönemde Selçuklu Devleti’nin yönetsel anlamda dağınık bir yapıda olması Nizamülmülk’ü bu alanda düşünmeye iten birincil faktörü oluşturmuştur. Bu etkenlerin ışığında Nizamülmülk’ün yönetim anlayışının temelleri oluşmuştur.

Nizamülmülk'ün yönetim anlayışını ve temellerini ortaya koyabilmek için, ölmeden kısa bir süre önce hazırladığı eseri, Siyasetname üzerine bahsedilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ilk olarak büyük devlet adamının yegâne eseri olan Siyasetname, yönetim alanında yapılan araştırmalara temel teşkil eden, önemli bir yapıt olarak karşımıza çıkmaktadır (Cahen, 1994: 57).

Aslında siyasetnameler Türk yazım geleneğinde birçok örneğine rastlanan ve yazılış amacından kaynaklı bu gelenekte önemli bir yere sahip olan bir yazım türüdür. Kısaca devlet ve devletin hareket alanı anlamında kullanılan Arapçada ki “siyaset” kavramı ile Farsça mektup anlamına gelen “name” kavramlarının birleşmesi ile oluşan “siyasetname”, kavram olarak siyaset ve devlet yönetimi üzerine genelde hükümdarlara tavsiyeler vermek için kaleme alınmış eserler olarak tanımlanmaktadır (Canatan, 2014: 5-6). Bu amaç doğrultusunda yazılan siyasetnameler, içerik olarak hükümdara yönelik teorik öğütlerden oluşmaktadır (Taneri, 1997: 154). Yaygın kullanımına dikkat edecek olursak, bu öğütler, genel olarak yönetim yapısında bozulmalar ve çözümler meydana geldiği sırada, yönetimde doğru işlemeyen yönleri ortaya koyulması ve bunlara çözüm üretilmesi ihtiyacına bağlı olarak kaleme alınmışlardır (Pala, 2006: 409).

Türk yazım geleneğinde önemli yeri bulunduğu daha öncede değinilen bu eserler arasında Nizamülmülk 'ün yazdığı “Siyasetname” ise alanında ilk akla gelen örneklerden birisidir (Taneri, 1997: 256). “Siyerü'l-mülük” adıyla da bilinen bu eser, Sultan'a yönelik tavsiyelerin derlendiği bir yapıt olarak kaleme alınmış, günümüzde ise tarih, yönetim, hukuk gibi alanlarda çalışanlar için önemli bilgiler içeren bir kaynak olmuştur (Menekşe, 2005: 198).

Yönetim alanında böylesine önemli olan bu eserin kaleme alınmasına Sultan Melikşah'ın ricası vesile olmuştur. Hükümdarlığının son dönemlerinde devlet yönetiminde aksaklıkların olduğunu fark eden Sultan Melikşah, önemli kademelerde bulunan devlet görevlilerinden, Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetiminin aksayan yönleri üzerine yazı yazmalarını istemiş ve bu istekle birlikte bir yarışma tertip etmiştir (Şimşir, 2015: 71). Bu vesile ile yazmaya başlayan Nizamülmülk, eserini tamamladıktan sonra, onu bir hattata düzenlemesini yapması için bırakıp, eğer dönmezse onu Sultan'a iletmesini vasiyet ettikten sonra, son yolculuğu olan Bağdat' a gitmiştir (Turan, 1965: 159). Nizamülmülk eserinin giriş faslında Siyasetname'nin yazılış amacını şu şekilde açıklamıştır: (Nizamülmülk, 2009: 3).

“Nizamül-mülk Haşan bendeleri der ki, yıl 470 olanda, Muhammed Yemînû Emirül-mü'mînin oğlu Alparslan oğlu pervane-i a'la şahlar

şahı Sultan Mu'izzu'd-dünya ve 'd-din Ebu'l-Feth Melikşah-e'izzallah ensarahu şu bendenize ve diğer kullarına şöyle emir buyurdu; “Her biriniz memlekete dair düşünüp saltanatımız devrindeki aksaklıkları tespit ediniz. Dergâh, divan ve sarayımızda yerine getirilmesi gerekirken es geçilen yahut gözümüzden kaçan durumları gözden geçiriniz. Ayrıca evvelki padişahların icra etmiş oldukları halde bizim de yapmamız gerekirken icrasından geri kaldığımız durumları saptayınız...bu mütalaaları açık seçik olarak kaleme alarak bize sununuz. Bize arzı yapılan bu çalışmalardan makul olanını hayata geçirelim ki her bir iş kuralınca yapılsın...” Bendeleri Nizamü'l-mülk Haşan, mezkûr emre ilişkin bilgisini, görgüsünü, tecrübesini ve üstatlarından öğrendiği her ne var ise âli makamlarına arz etmiştir. Ve dahi bu kitabı 50 fasılda toparlamıştır...”

Aslında yarışmanın olduğu bu dönem Sultan Melikşah ile Nizamülmülk' ün arasında gerginliklerin yaşandığı döneme rastlamaktadır. Ancak aralarındaki soğukluğa rağmen Sultan, yazılan eserlerde en çok babası yerine koyduğu vezirinin eserini beğenmiştir (Turan, 1965: 158). Hatta Melikşah'ın bu eserin ileride teşkilat kanunu, yani Büyük Selçuklu Devleti'nin anayasası olacağını söylediği bazı kaynaklarda yer almaktadır (Köseoğlu, 2004: 118). Ancak yönetim alanındaki bu önemli eserin yazılmasının hemen ardından Nizamülmülk ve bir ay kadar kısa bir süre sonra da Melikşah vefat etmiş ve Siyasetnamede ortaya koyulan sorunların bertaraf edilebilmesi için geliştirilmiş çözüm önerileri hayata geçirilememiştir.

Bu şekilde oluşturulan eser, ilk olarak Farsça kaleme alınmış ve toplamda 51 bölüme ayrılmıştır (Akçakaya, 2016: 82). Görece uzun bir içeriğe sahip olmasına rağmen Nizamülmülk eserinin bir özet olduğunu belirtmiştir (Nizamülmülk, 2009: 345). İçeriğinde olduğu kadar değindiği konularda da sınırlamasını geniş tutmuş ve eserinde dini ve ilmi araştırmaların teşvik edilmesinden, ordunun yönetimine, dönemin mezhep ayaklanmalarından, saray yönetimine yani bir devletin bütün yönetim işleri hakkında düşüncelerini ortaya koymuştur (Köseoğlu, 2004: 117). Büyük Selçuklu Devleti'nin yükseliş döneminde olmasına rağmen, Nizamülmülk devletin kurumlarının ciddi bir yozlaşma içerisinde olduğunu gösteren bir tutumla eserini kaleme almış ve sorunları bu bakış açısı ile çözümlenmeye çalışmıştır (Akçakaya, 2016: 83).

İçeriğinde, yönetim alanında yaşanan sorunlar, bu sorunların çözümleri ve Sultan'a nasihatler bulunan eserde Nizamülmülk, sadece öneri sunmakla kalmamış, bunun yanında, yaşanan olaylardan örnekler vermiş, devletin teşkilatlanması ve halkın

durumu ile ilgili bilgiler, yönetimin aksayan yönlerini ve bunlara karşı alınması gereken önlemleri de ele almıştır (Menekşe, 2005:199). Bütün bu özellikleri içermesi bakımından Siyasetname, bugün hala dönemin mevcut yapısını açıklaması sebebi ile tarih ve siyaset biliminin faydalandığı bir kitap olmuştur (Canatan, 2014: 99). Esere verilen bu önem dolayısı ile oluşturulduğu ilk günden itibaren pek çok defa el yazısı ile kopyalanmış ve bu kopyalamalar sırasında yeni eklemeler yapılmıştır. Bu durum eserin kopyaları arasındaki farkların nedenini göstermektedir (Ertuğrul, 2006: 102).

Siyasetname, yazıldığı tarihten günümüze kadar, yönetim alanında içerdiği fikirler ve Büyük Selçuklu Devleti'nin 30 yıla yakın vezirliğini yapmış kişinin deneyimlerini yansıtmaları bakımından yazıldığı ilk dönemlerden bu yana önemini korumuştur. Bununla birlikte Siyasetname, İslam toplumlarının ve yazıldığı dönemin yönetim anlayışını, iktidarın meşruluğunun temellerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Ocak, 2002: 27).

Nizamülmülk'ün deneyimleri ve ünlü eseri Siyasetname göz önüne alındığında yönetim üzerine fikirlerinin dört temele dayanmaktadır: Din, düzen, adalet ve liyakat. Nizamülmülk'ün devlet yönetimine dair oldukça geniş fikirlerinin temelinde bu dört kavram öne çıkmaktadır. Ancak bu dört ilke, Nizamülmülk'ün görüşlerinde, birbirinden tamamen bağımsız bir şekilde ortaya çıkmaz, bunun yerine girift bir yapıda bulunmaktadır. Yani her bir ilke diğer ilkelerin varlığı ile güçlenir ve bu ilkelerden herhangi birinin devlet yönetiminde yokluğu diğer ilkelerin varlığını da tehlikeye düşürmektedir.

3.1. Din

İlk olarak Nizamülmülk'ün iktidarın sahip olduğu gücün kaynağına yönelik fikirleri, bu konudaki İslam Devlet felsefesi ile uyum içerisinde olmuştur. İslamiyet devlet felsefesinde yönetici hâkimiyetin kaynağını doğrudan Allah'tan almaktadır (Niyazi, 2010: 35). Nitekim, Nizamülmülk de hükümdarın hükmetme yetkisini Allah'tan aldığını düşünmektedir. Sultan Melikşah'ın emri ile hazırladığı eseri Siyasetname'nin ilk bölümde “Allahü Teâlâ her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdarlara yaraşır birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve cihan ahalisinin kamu düzeninden onu sorumlu kılarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır... insanların gönlünde ve gözünde ona dair derin bir saygı uyandırır.” diyerek bu fikrini vurgulamıştır (Nizamülmülk, 2009: 11). Aslında Türk devlet geleneğinde de bu anlayışa uygun uygulama bulunmaktadır. “Kut” anlayışı olarak bilinen bu görüşte, yöneticilere idare etme görevi Tanrı tarafından verilmiş bir armağan olarak tanımlanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nde de bu

gelenek egemenlik anlayışını şekillendirmiştir (Ekiz, 2010: 10). Bu bağlamda Nizamülmülk'ün iktidarın kaynağına yönelik bu görüşü, iki devlet geleneğinin de temellerine uygundur ve iktidarın yalnızca Allah tarafından verildiğine olan inancı onun fikirlerinin temellerinden bir tanesini oluşturan din olgusunu ortaya çıkarmaktadır.

Bununla birlikte Nizamülmülk dini egemenliğin kaynağı olarak görmesinin yanında din ve devleti birbirini besleyen iki unsur olarak öne çıkartmaktadır. Eserinde “Padişahlarda olmazsa olmaz şey pir-ü pak dindir. Zira din ve hükümdar birbirlerinin kardeşi gibidir. Hükümdarın vatanında bir kargaşa baş gösterince din de bundan zarar görerek bozgunculara ve dini eğrilere gün doğar. Keza dinde bir fesat vücuda gelirse memlekette nizam kalmaz...” (Nizamülmülk, 2009: 78) diyerek bu hususta ki görüşlerinin altını çizmiştir. Yine bu çerçevede Nizamülmülk, egemene dindar olma şartı koşarak düzenin ancak din ile korunabileceğini belirtmiştir.

3.2. Adalet

Adalet, Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temelini oluşturan bir diğer önemli unsurdur. Padişahın ve kamu yöneticilerinin daima adaletli davranması gerektiğini Siyasetname'de sıkça vurgulamıştır. Örneğin; halkın esenliğini doğrudan padişahın vicdanlı ve adaletli olmasına bağlayan (Nizamülmülk, 2009: 59) Nizamülmülk (2009: 344), “...padişah dünya malında ve devlet işlerinde adil ve mutedil davranarak meliklerin kadim töre ve alışkanlıklarını kendisine şiar edinmeli, sapkın icraatlara girişmeyerek bunlara müsaade etmemelidir.” diyerek adil olmayı padişahın birincil görevi olarak belirlemiştir.

Nizamülmülk'e göre padişahın adaletli olması devlet yönetiminin her alanında bu ilkenin yayılmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin; “Hükümdarın bizzat kendisi adil olunca esirgeyici de olur ve hükümdar merhametli olursa ordusu da tıpkı onun gibi olurlar. Çünkü insanlar meliklerinin dini üzredir” diyerek ordunun adil olması için hükümdarın adil olmasını öne çıkarmıştır (Nizamülmülk, 2009: 215). Bununla birlikte Nizamülmülk, devletin başarıya ulaşması ve tebaanın mutluluğu için şart koştuğu adaleti, padişaha olduğu gibi, devlet yönetiminin her kademesinde bulunan görevlilere de şart kılmıştır. Örneğin ikta sahiplerinin vergi tahsil ederken adalet ilkesini uygulaması gerekliliğini belirtmiş ve buna uymayan ikta sahiplerinin görevlerine son verilmesini şart koşmuştur (Nizamülmülk, 2009: 41).

İslamiyet'in de, temel esasları da dikkate alındığında, devlet yönetimi alanında “adalet” ilkesini öne çıktığı görülmektedir. Bu şekliyle İslam'da adalet,

bazen eşitlik bazen oran şeklinde, kimi zaman ödüllendirmede kimi zaman da cezalandırmada ortaya çıkmaktadır (Köseoğlu, 2004: 196-197). Böylece Nizamülmülk'ün kişiliğinin ve yönetim anlayışının temelini oluşturan İslam'ın bu noktada da etkisi görülmektedir. “Güzel zamanlar adil hükümdarların hüküm sürdüğü zamanlardır. Adalet hâkim olunca ihsan da hâkim olur. Nitekim adaletin olduğu yerde civanmertlik de vardır...” diyerek, adaletin, devlet yönetiminin vazgeçilmez unsuru olduğu fikrini desteklemiştir (Nizamülmülk, 2009: 64).

Adalet ilkesine böylesine bağlı olan Nizamülmülk, devletin adalet sistemine de büyük önem vermiştir. Bu sebeple devletin adalet sisteminde görev alan kadınlara, diğer görevlerinin saygıda kusur etmemelerini, ücretlerinin yüksek tutulması gerektiğini özellikle belirtmiştir. Bununla birlikte adalet kadınlara teslim edildiği için, bu alanın koruyucusu olan hükümdarın kadınlara durumlarından haberdar olmalarını şart koşmuştur (Nizamülmülk, 2009: 53). Ayrıca adalet sisteminin özellikle dönemin gerekleri ile tutarlı olması gerektiği gerçeğinin hassas bir konu olduğunu ve cehaletin üstesinden gelmenin önemli olduğunu ileri sürmüştür. (Ekiz, 2010: 29).

Toparlayacak olursak, eseri Siyasetname'de Nizamülmülk, adalet kıstasının devletin devamı için gerekli olan temel bir unsur olarak görmüş ve halkın refahına özen gösterilmesi çerçevesinde bu hususunun üzerinde dikkatle durmuştur. Ancak Nizamülmülk'ün ölümünün ardından devlet düzeninin bir daha eskisi gibi olmaması ve devamında yaşanan güç mücadeleleri sebebiyle bu ilkenin uygulanması zarar görmüştür (Gordlevski, 1988: 262).

3.3. Düzen/Süreklilik

Nizamülmülk'ün düzene atfettiği önem, Siyasetname'de özellikle kamu yönetimi alanında öne çıkmaktadır. Eserinde genel olarak devletin gücü ile önemli uygulamaların bir düzen içerisinde işlemesi arasında oldukça güçlü bir bağ kurmuştur. Bu minvalde Siyasetname'de padişahın görevlerinden, padişahın huzura çağırılmasına, unvan ve lakap verilmesinden mutfak sorumlularına kadar her alanda devlet yönetimine vermiş olduğu tavsiyelerde devletin bir düzen içerisinde işlemesi gerekliliğini öne çıkarmıştır. Örneğin, Hükümdarın haftanın belirli günlerinde, devletin siyasi ve askeri üst yöneticilerini huzuruna çağırarak onlarla devlet yönetimi ve tebaa hakkında görüşmelerde bulunmasına çok önem vermektedir. Bu görevi hükümdarın ihmal edemeyeceği işler arasında kabul etmektedir (Kafesoğlu, 1973: 135). Nizamülmülk'ün devlet yönetiminde düzene verdiği önem bu noktada da öne çıkmaktadır. Çünkü ona göre istişarelerini belirli bir düzene bindirmiş hükümdar kamu yönetimine doğrudan hâkim olabilmektedir.

Onun bu ilkeye olan bağlılığı Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısına yaptığı katkılarda da oldukça öne çıkmaktadır. Bu konu bir sonraki bölümde tartışılmıştır.

Bir devlet yönetiminde düzen ilkesinin olmaması durumunda ise başıbozukluklar ortaya çıkar ve bu durum devletin güvenliği ve ferahlığı için ciddi tehlikeler barındırır. Bu minvalde Nizamülmülk, vaziyetin önemini “Allah yazdıysa bozsun, bir başkaldırı, ilahi kuralları hafifseme yahut Allahü Teâlâ'nın emirlerini yerine getirmekte bir gevşeme ortaya çıkması durumunda Hak Teâlâ onları cezalandıracak ve yaptıkları çirkin işlerin karşılığını verecektir...” (2009: 11) diyerek ortaya koymuştur.

3.4. Liyakat

Son olarak liyakat, Nizamülmülk'ün yönetim üzerine fikirlerinin esaslarından birisini teşkil etmektedir. Liyakat unsurunun, Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temellerinden birisi sayılmasının en önemli nedeni, Siyasetname'sinde yönetim aygıtının yetkin ellerde olması gerekliliğini birçok defa vurgulamış olmasıdır. Onun bu konudaki hassasiyeti, liyakat unsurunun devlet ve yönetim geleneğinin bir parçası haline getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Ekiz, 2010: 20). Ona göre hükümdara bile hükmetme hakkı Allah tarafından liyakatine uygun olarak verilmiştir (Nizamülmülk, 2009: 13). Liyakatine göre yönetim hakkına elde eden hükümdar, yönetimdeki görevleri de bu kıstasa göre dağıtılmalıdır. Nizamülmülk, eserinde hükümdarın görevlerini sıralarken “...din ve dünya işlerinin uyumlu yürümesi için herkesi liyakatlerince istihdam etmeleri, herkese yeterliliği ölçüşünce iş buyurmaları...” (Nizamülmülk, 2009: 254) gerektiğini ortaya koymuştur. Nizamülmülk'e göre devlette liyakat ilkesinin varlığı yalnızca padişahın bu ilke çerçevesinde görevlendirme yapmasına bağlı değildir. Aynı zamanda bu görevlendirmelerin takibe alınması da büyük önem taşımaktadır. Çünkü “Padişahın ve memleketin esenlik yahut kargaşası onlara bağlıdır.” (Nizamülmülk, 2009: 29).

Bununla birlikte Nizamülmülk, liyakat noktasında kadınları tamamen dışlayıcı bir üslup kullanmıştır. Kadınların yönetime gelmesini astların üst olması şeklinde tanımlamış ve yönetimde böyle bir eğilim oluşması durumunda devletin dirlik ve düzeninin bozulacağını belirtmiştir. Bununla birlikte Nizamülmülk'e göre kadınların liyakati örtülü ve takvalı olması ile ilgilidir ve görevleri sadece bir neslin devamı ile sınırlıdır (Nizamülmülk, 2009: 255). Onun bu görüşü, yaşadığı dönemle doğrudan ilgilidir. Bu dönemde kadınların siyaset alanında etkinlikleri günümüzle kıyasla daha sınırlıdır ve bu alanda erkek egemenliği hakimdir

(Canatan, 2009: 215). Bununla birlikte Nizamülmülk'ün liyakat noktasında kadınlara yönelik bu dışlayıcı ifadeleri, kişiliğinin temellerinin atıldığı kültüre ve vezirlik yaptığı dönemde yaşadığı bir takım sorunlarla da ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, Büyük Selçuklu Devleti işgal etmeden önce gençlik yıllarını geçirdiği Gazneliler'in geleneklerinde kadınların devlet yönetimindeki rolü oldukça sınırlı olmakla birlikte Selçuklularda ise kadın, Türklerin göçebe kültürünün bir uzantısı olarak, devlet yönetiminde çok daha aktif bir rol üstlenmiştir (Tetley, 2009: 14; Arjomand, 2004: 666). Bu iki devlet geleneğindeki fark bile Nizamülmülk'ün bu anlayışının kaynağını açıklamaktadır. Bununla birlikte Melikşah'ın eşi Terken Hatun ile yönetim alanında yaşadığı iktidar çatışması da onun bu fikirlerini şekillendiren bir olay olarak öne çıkmaktadır (Tetley, 2009: 14).

4. NİZAMÜLMÜLK'ÜN YÖNETİM ANLAYIŞININ TEMELLERİ ÇERÇEVESİNDE KAMU YÖNETİMİNE KATKILARI

Büyük Selçuklu Devleti'nde Nizamülmülk'ün vezirlik yaptığı dönem, hem dini hem de yönetim alanında önemli başarıların kazanıldığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde sahip olduğu güçlü devlet yapılanması onun hem sınırlarını genişletmesinde hem de buna bağlı olarak yönetici sınıfın sahip olduğu İslam dininin yayılmasında önemli katkıları olmuştur. Bahsi geçen bu somut başarılar, daha sonra yaşanan tarihi gelişmelere ve Türk-İslam devletlerine önemli birer örnek oluşturmuşlardır (Kafesoğlu, 2008: 148). Nizamülmülk, vezirliği döneminde, onun yönetim fikrinin temeli olan din, adalet, düzen ve liyakat ilkeleri çerçevesinde devletin kamu yönetimi teşkilatında uygulamaya koyduğu birçok yenilikle, Büyük Selçuklu Devleti'nin bahsi geçen yükseliş döneminde çok büyük bir rol oynamıştır. Onun devlet teşkilatında yaptığı düzenlemelerin temeline indiğimizde, ilkelerinin etkisini çok net bir şekilde görmekteyiz.

Nizamülmülk'ün Türk devlet geleneğine yaptığı katkıların kaynağı, bu katkılara geçmeden önce belirtilmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte Nizamülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatlanması için yaptığı yeniliklerde İran devlet geleneklerini, yönetim yapısını ve protokol kurallarını referans olarak almıştır. Bu bağlamda hayata geçirdiği yeniliklerde İran Medeniyeti'nin izleri hissedilmesine rağmen Nizamülmülk'ün geliştirmeye çalıştığı Büyük Selçuklu Devleti yapılarına, Türk devletlerinin yönetim yapısını kökten bir değişime uğratmayacak şekilde uyarladığı belirtilmesi gereken bir diğer önemli husustur (Atçeken ve Bedirhan, 2016: 30).

Nizamülmülk'ün özelde Selçuklu Devleti'nin yönetimine genelde ise Türk devlet geleneğine yapmış olduğu en büyük katkı şüphesiz ki, daha önceden kullanılan "ikta sistemi" üzerinde çalışarak onu değiştirmesi ve daha düzenli bir yapıya kavuşmasını sağlamak olmuştur. Askeri ikta sistemi olarak bilinen bu yapı, ilk olarak 1073 yılında uygulamaya koyulmuş; 1087 yılına gelindiğinde ise Büyük Selçuklu Devleti'nin bütün topraklarına yayılmıştır (Özaydın, 2007: 195). Örneklerine ilk olarak İslam toplumlarında rastlanılan bu sistem (Aktan, 1986: 166), daha önceleri Abbasi döneminde de uygulanmıştır. Bu dönemde uygulanmış olan ikta sisteminde halktan vergiyi toplaması için valiler görevlendirilmiştir. Ancak denetimin yetersiz kalması ve valilerin eylemlerinin sınırlandırılmaması gibi sebeplerle ikta sisteminde adaletsizliklerin önü açılmış ve buna bağlı olarak ekonomik yönden gerilemeler baş göstermeye başlamıştır (Ortaylı, 2000:146). İkta sisteminin bu dezavantajını fark eden Nizamülmülk adaletin garanti altına alınacağı bir ikta sistemi oluşturabilmek için gayret göstermiştir. Bu gayretler sonucu ortaya çıkan askeri ikta sistemi uygulaması, devletin has arazi sayılmayan topraklarının bölünerek askerlere ve kumandanlara dağıtılması temelinde oluşturulmuştur (Kafesoğlu, 1973: 156). İktaların dağıtılmasında ve arttırılmasında Nizamülmülk'ün yönetim alanındaki fikirlerinin temelini oluşturan liyakat kıstası öne çıkmaktadır. Bu minvalde Nizamülmülk'ün geliştirdiği sistemde iktalar doğrudan, savaşlarda başarı gösteren askerlere veya devletin önemli hizmetlerini yürüten sivillere dağıtılmıştır. Bununla birlikte ikta sahibi olan askerler veya siviller görevlerindeki başarılarına bağlı olarak iktalarının arttırılması ile ödüllendirilmiştir (Aktan, 1986: 171). Böylece bir taraftan vergilerin düzenlenmesi sağlanırken diğer taraftan da savaşlarda veya yönetim işlerinde istikrarlı bir başarının teşvik edildiği görülmektedir. Bununla birlikte Nizamülmülk'ün liyakat anlayışına uygun olarak iktaların dağıtılmasının ardından görevlerin yerine getirilip getirilmediği de önem taşıyan bir konu olmuştur. Nizamülmülk, ikta sahiplerinin devlete karşı hizmetlerini yerine getirip getirmediyelerinin araştırılması üzerinde çok durmuş ve görevlerini hakkıyla yerine getirmeyenlerin iktalarının elinden alınması şart koşturmuştur (Kurpalidis, 2007: 160). Nizamülmülk'ün uygulamaya koyduğu bu sistem, daha önceki örnek uygulamalarda mevcut aksaklıkları gidermiş ve birçok yönden devlet için olumlu geri dönüşler sağlamıştır. Elde edilen bu başarı sayesinde askeri ikta sistemi Osmanlı döneminde de uygulanmaya devam etmiş ve sistem uzun yıllar boyunca bu imparatorluğunda başarılarını beslemiştir (Kafesoğlu, 1973: 156).

Her şeyden önce Nizamülmülk'ün askeri hedefler doğrultusunda tertiplelediği bu sistem, bir taraftan güçlü orduya sahip olmanın getirdiği masrafları en aza indirirken diğer taraftan, ülkenin arazilerinin üzerinde üretimi devamlı kılmayı

sağlamıştır. İktâ sahipleri gelirlerini bu topraklardan elde ettiği için arazinin bakımı ile önemli derece de ilgilenmeye başlamıştır (Kafesoğlu, 1973: 156). Çünkü iktâlarına verdikleri emek doğrudan gelirlerine bağlanmış bu da iktâ sahiplerini daha özenli çalışmaya iten birincil faktör olmuştur. Sistemin böylesine başarılı bir şekilde işlemesi sayesinde bölgeler kolayca kontrol altında tutulabilmiş ve buna ek olarak vergiler de düzgün bir şekilde tahsil edilebilmiştir (Piyadeoğlu, 2012: 100). Bunlara ek olarak sistem savaşlar sonucu elde edilen toprakların devletine eklenmesi sürecine de katkı sağlamıştır. Bilindiği gibi Büyük Selçuklu Devletinin yükseliş döneminde, hızla toprakları genişlemekteydi. İktâ sistemi uygulanmaya başlanması ile birlikte yeni toprakların devletleştirilmesi ve yönetime eklenmesi de kolaylaşmıştır. Böylece bu dönemde yeni fethedilen topraklarda doğrudan devletleştirme hareketlerine gidilmeyerek, iktâlar dağıtılarak yönetimin buralara ulaşılması kolaylaşmıştır (Atçeken ve Bedirhan, 2016: 94).

Nizamülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetiminde en önemli başarılarından bir diğerinde askeri kamu yönetimi alanında yaptığı düzenlemelerle elde etmiştir. Nizamülmülk'ün devlet yönetiminde etkin olduğu dönemlerde Büyük Selçuklu orduları çok büyük başarılarla imza atmış ve ordunun bu başarısında elbette ki yine Nizamülmülk tarafından oluşturulmuş askeri iktâ sisteminin rolü çok büyük olmuştur (Kafesoğlu, 2008: 153). Onun ordu alanında ki fikirlerine göre siyasi gücün elde edilmesinde en önemli etken askeri güçtür. Dahası, Nizamülmülk askeri gücün ve asker sayısının çok olması ile devletin sınırlarının genişlemesi kabiliyeti arasında çok güçlü bir bağ olduğuna inanmıştır (Akçakaya, 2016: 78). Bu sebeple ordunun belirli bir düzene girmesi ve güçlenmesi için yoğun çabalar sarf etmiş ve onun bu çabaları sayesinde Selçuklu ordusu sadece o devrin değil, Ortaçağ'ın en muntazam ve güçlü ordusu haline gelmiştir. Bu başarılarından dolayı, ordunun düzen ve usulleri daha sonra birçok İslam devleti tarafından kullanılmıştır (Kafesoğlu, 1973: 147). Bununla birlikte, Nizamülmülk, ordunun teşkilatlandırılması noktasında, Moğolların ordularının teşkilat yapısından faydalanmıştır (Gordlevski, 1988, 270). Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti 'nin ordu alanında ki bu başarısı, devletin gelişimini ve gücünü garanti altına alırken, İslam dünyasının siyasi anlamda bütünleştiren bir unsur olarak öne çıkmıştır (Kafesoğlu, 2008: 153).

Nizamülmülk'ün yaşadığı dönemde bir devlet politikası olarak, Sünniliğin yayılmasını ve gelişmesi sağlamak konusuna oldukça önem verilmiştir. Bu amacın ortaya çıkmasında birçok sebep vardır. İlk olarak, bu dönemlerde Şii mezhebi toplumda oldukça yaygındır. Sultanların Sünni mezhebine bağlı oldukları için,

bu mezhebin gelişimi bu dönemde devletin varlığı için birincil öneme sahip olmuştur (Kafesoğlu, 2008: 161-162). Bu sebeple Nizamülmülk'ünde yoğun çabalarının beraberinde Selçuklu Devleti koyu bir şekilde Sünni mezhebinin destekçisi olmuştur (Cahen, 1994: 58). Bu doğrultuda atılan adımların bir diğer önemli nedeni ise, sayıları 70'in üzerinde bulunan farklı mezheplerin, ülke içerisinde kurulmaya çalışılan düzenin temelinden sarsılmasına yol açması olmuştur (Kafesoğlu, 2008: 151-152). Ayrıca din temelli ortaya çıkan ve bu doğrultuda eylemler gerçekleştiren ilk terör örgütü olarak bilinen, Hasan Sabbah önderliğinde kurulmuş Haşhaşi olarak adlandırılan örgüttür (Taşkıran, 2015: 48).

İşte mezhep konusunda yaşanan bu sıkıntılar bu alanda devletin daha aktif bir rol almasını zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda yine Sünni mezhebine bağlı olan Nizamülmülk, diğer mezheplere karşı ciddi bir savaşın içerisine girmiştir. Bu amaçla Sünni mezhebine bağlı din adamlarının geri dönmelerine çalışmış ve eğitim alanında yeniliklere giderek, bu alanda da mezhep farklılıkları ile savaşmıştır (Kafesoğlu, 1973: 131). Devlet içerisindeki yaşanan bu sorunlarla savaşın eğitim alanına da yansması, Nizamülmülk tarafından ideolojik anlam ifade eden ve hanedanın hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla özel programlarla ve onun en çok dikkat ettiği unsur olan düzen ile eğitim veren Nizamiye Medreselerinin kurulmasına yol açmıştır (Agacanov, 2006: 165). Yani hayırsever hedeflerin olduğu göz ardı edilmemekle birlikte, Nizamülmülk Sünni İslam'a yöneltilen tehditlerle mücadele etmek için medreseler üzerinde çalışmalara girmiştir (Walbridge, 2004: 419).

Bu noktada yaygın bir yanlış anlaşılmaya göndermede bulunarak, aslında medreseleri ilk kuran kişinin Nizamülmülk olmadığını belirtmek gerekmektedir. Medreseler, Nizamülmülk'ün yaptırdığı, Bağdat'ta ilk örneği bulunan, nizamiye medreselerinden daha öncede vardır. Ancak bu medreseler yapı itibarı ile birbirlerinden bağımsız, kişiye özel, belirli bir sistem çerçevesinde eğitimin verilmediği, basit yerler olmuşlardır. Ancak Nizamülmülk'ün kurduğu bu medreselere baktığımızda, bunlar maaşlı müderrisleri, öğrenim programları, yurtlarda yatan ve maaş, erzak gibi ihtiyaçların tahsis edildiği öğrencileri ile düzene oturtulmuş bir devlet teşkilatı olarak karşımıza çıkmaktadır (Kafesoğlu, 2008: 162).

Arapçadan dilimize geçmiş bir kavram olarak medreseler öğrencinin ilim öğrendiği ve üst kademe eğitimin verildiği yer anlamına gelmektedir (Baltacı, 1976: 25). Bu bağlamda Büyük Selçuklu Devleti'nde medreseler, hem düzenli eğitimin verildiği ve bu alanı zenginleştirildiği hem de devlet güdümünde insanların yetiştirildiği kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet otoritesine

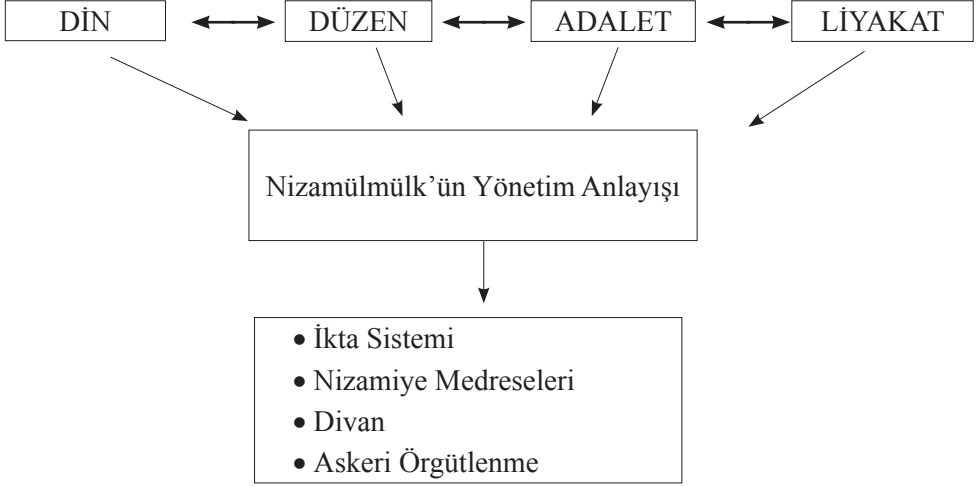
karşı olan birimlerle savaşın sadece ordu gücüyle değil, eğitim ve kültür alanında da olması gerektiğini göstermesi bakımından Nizamülmülk'ün kurduğu bu kurumların yönetim alanına önemli bir katkı olmuştur. Bu sebeple Nizamülmülk başta Bağdat olmak üzere, İsfahan, Basra, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Amul, Musul ve Terbistan'da nizamiye medreseleri kurmuştur. Bununla birlikte bu medreselerin gelişimini sağlayabilmeleri ve Sünniliği yaymada başarılı olabilmeleri için varlıklı vakıfların kaynaklarını bağlamıştır (Kafesoğlu, 1973: 160). Nizamiye Medreseleri, kuruluş amaçlarını karşılama noktasında oldukça başarılı olmuşlardır. En başta medreseler ile birlikte Sünniliğin sağlam temellere oturtulduğu görülmüştür. Bununla birlikte, bu kurumdan mezun olan öğrenciler devletin önemli kademelerinde görev almıştır. Mezunların büyük bir bölümü de daha sonra müderris olmuş böylece kurumun kültürü nesillerden nesillere aktarılmıştır (Kurpalidis, 2007:142). Aslında bir anlamda bu medreseler kamu yöneticisi yetiştirmişlerdir.

Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimine yaptığı en önemli katkılardan bir diğeri ise, Divanların belirli bir sistem içerisinde çalışmasını sağlaması olmuştur (Atçeken ve Bedirhan, 2016: 53). Onun vezirlik döneminde saray ve büyük divan en gelişmiş haline getirilmiştir. İmparatorluğun en büyük idari makamı olarak görev yapan ve diğer dört divandan sorumlu vezirin başkanlığında toplanan Vezaret Divanı, maliyeden sorumlu İstifa Divanı, eyaletler tabi hükümetler ve yabancı devletlerle ilgili resmi yazışmaları idare eden Tuğra Divanı, askeri ve adli işler hariç her hususu teftişe görevli İşraf Divanı, milli savunma ile ilgili yürütme işlerine bakan Arz'ül Ceyş Divanı olarak düzenlemeye gidilmiştir (Kafesoğlu, 1973: 137-141).

SONUÇ

Kişiliği, deneyimleri ve fikri alt yapısını Nizamülmülk'ün devlet yönetimi üzerinde sahip olduğu başarıları besleyen en önemli faktörlerdir. Bu faktörler ışığında, devlet yönetiminde yapmış olduğu yenilikler, hem Selçuklu yönetimine düzen ve istikrar getirmiş hem de daha sonra kurulacak olan Türk-İslam devletlerine örnek olmuştur. Bu yeniliklere bir bütün halinde bakıldığında din, adalet, düzen ve liyakat ilkelerinin ağırlığı öne çıkmıştır. Bu ilkeler Nizamülmülk'ün yönetim bilimine yaptığı katkıları bir bütün olarak etkilemektedir. Bir ilkenin varlığı bir diğer ilkeye bağımlı bir yapıda bulunmaktadır. Bu yapı Tablo 1'de açıklanmıştır.

Tablo 1: Nizamülmülk'ün Yönetim Anlayışı ve Kamu Yönetimine Katkıları

Kaynak: (Yazarlar Tarından Oluşturulmuştur).

Bununla birlikte araştırma da, bazı ilkelerin bazı yeniliklerde daha çok öne çıktığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Din ilkesi, Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temel ilkelerinden biri olduğu gibi, yönetim bilimine yönelik katkılarında da en temel hareket noktası halini almıştır. Yani devleti İslam dininin koruyucusu olarak gören Nizamülmülk'ün yönetim alanında yaptığı yeniliklerin en temelinde, bu koruyuculuk görevinin güçlendirilmesi yatmaktadır. Bununla birlikte ilke özellikle Nizamiye Medreseleri'nin kuruluş aşamasında etkin olmuştur. Böylece Sünni mezhebin yayılması ve güçlendirilmesi amacıyla yapılan bu düzenlemenin temelinde din ilkesi önemli bir yere sahiptir.

Adalet ilkesi ise özellikle ikta sisteminin yeniden düzenlenmesi aşamasında ortaya çıkmıştır. Bu minvalde ikta sisteminin çıkış noktası, adaletli bir vergi sistemi kurma inancı olmuştur.

Düzen ilkesi, askeri teşkilatlanma, Divanların belirli bir sistem içinde çalışması ve ikta sisteminde öne çıkmaktadır. Örneğin, Nizamülmülk, düzen/süreklilik ilkesine özellikle ordu alanındaki yeniliklerinde bağlı kalmış ve bu minvalde oluşturulan yeni ordu teşkilatlanması Büyük Selçuklu Devleti'nin zaferleri üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Ayrıca bu teşkilat yapısı daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu tarafından da kullanılmıştır. Bununla birlikte, bir ülkenin

vergi sisteminin başarısı ile devlet başarısı arasındaki doğrusal ilişkiyi fark eden Nizamülmülk'ün ikta sisteminde yaptığı yenilikler ile birlikte düzen/süreklilik ilkesi işlemeye başlamış ve bu da devletin başarılarını besleyen bir diğer önemli unsur olmuştur.

Liyakat ilkesi, Nizamülmülk'ün yönetim bilimine yaptığı bütün katkılarda temel ilke olmuştur. Yaptığı yeniliklerin başarıya ulaşabilmesi için liyakate uygun olarak görevlendirme yapılmasının şart olduğunu doğrudan belirtmiştir. Bununla birlikte yönetim alanında diğer ilkelerin başarılı bir şekilde işleyebilmesi için, liyakat ilkesinin varlığı temel bir ihtiyaç olmuştur. Örneğin, ikta sisteminde adaletin sürdürülebilmesi için liyakat ilkesine uygun görevlendirmelerin olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. G., (2006). Selçuklular, Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev (Çev), İstanbul: Ötüken
- Akçakaya, M., (2016). Türk İslam Tarihinde Yönetim Bilgeleri, Ankara: Gazi
- Aktan, C. C., (1986). Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 44, 165-173.
- Arjomand, S.A., (2004). “Seljuk”, Encyclopedia of Islam and the Muslim World, Richard C. Martin (Ed), Macmillan Referans ABD, New York.
- Atçeken, Z. ve B., Yaşar, (2016). Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Konya: Eğitim
- Baltacı, C. (1976). XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih, İstanbul: İrfan.
- Cahen, C., (1994). Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, İstanbul: E.
- Canatan, K., (2009). Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak “Siyasetname” - Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk’ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine-”, Turkish Studies, 4(7), 194-220.
- Canatan, K., (2014). İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği, İstanbul: Doğu.
- Çetin, O., (2015). Türk-İslam Devletleri Tarihi, Bursa: Emin.
- Ekiz, C., (2010). The Problematic of Administration in “Siyasetname (The Book of Government), TODAİE’s Review of Public Administration, 4(4), 36.
- Ertuğrul, A., (2006), Nizamü’l-Mülk’ün Siyasetnâmesi’ nin Mevcut Bazı Neşirlerine Dair, İSTEM, 4(7), 99-116.
- Gordlevski, V., (1988). Anadolu Selçuklu Devleti, Azer Yaran, (Çev.) Ankara: Onur.
- Kabaklı, A., (2006). İslamla Kaynaşmış Türk Edebiyatı, İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı..
- Kafesoğlu, İ., (1973). Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah, , İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür.

- Kafesoğlu, İ., (2008). Türk İslam Sentezi, İstanbul: ÖTÜKEN.
- Kurpalidis, G.M., (2007). Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul: ÖTÜKEN.
- Köseoğlu, N., (2004), Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler' de İslam' da ve Osmanlı' da Devlet, İstanbul: ÖTÜKEN.
- Menekşe, Ö., (2005). İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Ve Nizâmülmülk Örneği, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 5(3), 193-211.
- Merçil, E., (1991), Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Basımevi, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Niyazi, M., (2010), İslam Devlet Felsefesi, İstanbul: ÖTÜKEN.
- Nizamülmülk, (2009), Siyasetname, Mehmet Taha Ayar (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Ocak, A., (2002), Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı.
- Ortaylı, İ., (2000). Türkiye İdare Tarihine Giriş, Kitabevi, Ankara: Turhan
- Özaydın, A., (2007). Nizamülmülk, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C. 33,194-196.
- Pala, İ., (2006). Nasihatname, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,, İstanbul, C. 32, 409-410.
- Piyadeoğlu, C., (2012). Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat
- Sevim, A., (1989). Biyografilerle Selçuklu Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Shultz, W.C., (2004). "Nizam al-Mulk (C:1018-1092), Encyclopedia of Islam and the Muslim World, Richard C. Martin (Ed.), New York: Macmillan Referans ABD.
- Şimşir, M., (2015). Nizamülmülk' ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 17 (28), 68-79.
- Taneri, A., (1997). Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün), İstanbul: Türk Milli

Eğitim Bakanlığı.

Taşkıran, H., (2015). Selçuklu Devletlerinde Suikastlar, İstanbul: Selenge.

Tetley, G.E., (2009). The Ghaznavid And Seljuq Turks: Poetry as a Source for Iranian History, Routledge, Oxon.

Turan, Ö., (1965). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Walbridge, J., (2004). "Madrasa", Encyclopedia of Islam and the Muslim World, Richard C. Martin(Ed.), New York: Macmillan Referans ABD